

हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः। कः (प्रजापतिः) । त्रिष्टुप्।

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रै भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १०.१२१.०१

अग्रे- आदौ। हिरण्यगर्भः- महत्तत्त्वाधिदेवता। स्थूलसृष्टेः प्रागखण्डाव्यक्तप्रकृतेः ये स्वच्छाविकारिशान्ततरङ्गा जातास्तेषां समूहस्य नाम महत्तत्त्वम्। तन्न केवलं सृष्टेः प्रागिदानीमपि समस्तनामरूपाणि जातानि सूक्ष्मरूपतयानुवर्तत एव। उपासने ध्याने प्रकाशं भवति। समवर्तत- समजायत। भूतस्य- सकलजगतः। जातः- प्रादुर्भूतः। एकः। पतिः- स्वामी। आसीत्- बभूव। सः- असौ। इमाम्- एताम्। पृथिवीम्- भूमिम्। उत- अपि च। द्याम्- दिवम्। दाधार- दधार। कस्मै- तत्त्वविचारबुद्धिदैवताय विज्ञानमयकोशाधिदैवतम्। देवाय- द्योतनशीलम्। हविषा- चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहव्येन। विधेम- परिचरेम ॥१॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिषं यस्य देवाः।

यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १०.१२१.०२

यः। आत्मदाः- शरीराणां आत्मदः। बलदाः- प्राणदः। यस्य। प्रशिषम्- प्रशासनम्। विश्वे देवाः- सर्वा द्योतनशक्तयः। उपासते। अमृतम्- दिव्यम्। मृत्युः- मानुषम्। यस्य। छाया- अंशः ॥२॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव।

य ईशो अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १०.१२१.०३

यः। प्राणतः- श्वसतः। निमिषतः- पक्ष्म चलयतः। जगतः- प्राणिनः। महित्वा- महिम्ना। एकः। इत्- एव। राजा- स्वामी। बभूव। यः। अस्य- एतस्य। द्विपदः चतुष्पदः- मृगमनुष्याणाम्। ईशे- ईशानं करोति ॥३॥

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः।

यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १०.१२१.०४

यस्य । महित्वा- महिम्ना । इमे- एते । हिमवन्तः- हिमयुक्ता गिरयो भवन्ति । यस्य प्रभावेण ।
समुद्रम्- अर्णवम् । रसया- उदकेन । सह- सहितमिति । आहुः- वदन्ति । यस्य । इमाः- एताः ।
प्रदिशः । बाहू- भुजवत्प्राधान्ययुक्ता भवन्ति ॥४॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।

यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १०.१२१.०५

येन । द्यौः- नभः । उग्रा- मूलशक्तिधाराभिरुद्गूणं भवति । पृथिवी च- भूमिश्च । दृळ्हा- दृढा । येन ।
स्वः- ज्योतिः । स्तभितम्- स्थापितम् । येन । नाकः- आनन्दानुभूतिः स्थापिता । यः । अन्तरिक्षे ।
रजसः- उदकस्य । विमानः- निर्माता ॥५॥

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।

यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १०.१२१.०६

यम् । क्रन्दसी- शब्दयन्त्यौ । अवसा- रक्षाशक्त्या । तस्तभाने- स्थापिते । रेजमाने- कम्पमाने
द्यावापृथिव्यौ । मनसा- चित्तेन । अभ्यैक्षेताम्- ददृशतुः । यत्र । उदितः । सूरः- सूर्यः । अधि वि
भाति- प्रकाशते ॥६॥

आपो ह बृहतीर्विश्वमायन्गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।

ततो देवानां समवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १०.१२१.०७

बृहतीः- महत्यः । विश्वमायन्- विश्वव्यापनशीलाः । गर्भं दधानाः- गर्भधारिण्यः । अग्निम्- औष्ण्यं
तपः । जनयन्तीः- जनयन्त्यः । आपः- मूलशक्तिधाराः सन्ति । ततः- अथ । देवानाम्-
द्योतनशक्तीनाम् । एकः । असुः- प्राणः । समवर्तत- अद्भ्यो मूलशक्तिधाराभ्यो जातः ॥७॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यदक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।

यो देवेष्वधि देव एक आसीत्कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १०.१२१.०८

यः। चित्- एव। दक्षम्- लोकसृष्टिसामर्थ्यम्। दधानाः- धरमाणाः। यज्ञम्- सङ्गतिकरणम्।
जनयन्तीः। आपः- मूलशक्तिधाराः। महिना- महिम्ना। पर्यपश्यत्- ददर्श। यः। देवेषु-
द्योतनशक्तिषु। अधि। देवः। एकः। आसीत्- बभूव ॥८॥

मा नो हिंसीजनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान।

यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १०.१२१.०९

यः। पृथिव्याः- भूम्याः। जनिता- स्रष्टा। यः। सत्यधर्मा- सत्यमेव स्वधर्मतया दधानः। दिवम्-
नभः। जजान- ससर्ज। सः। नः- अस्मान्। मा हिंसीत्। यः। चन्द्राः- आह्लादकारिणीः। बृहतीः-
महतीः। अपः- उदकधाराः। जजान- ससर्ज ॥९॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १०.१२१.१०

एतावदस्मिन् सूक्ते शाखाचन्द्रन्यायेन हिरण्यगर्भविशिष्टं हिरण्यगर्भस्य स्वरूपं स्तुतम्।
इदानीमन्तिमे मन्त्रे हिरण्यगर्भस्य स्वरूपं साक्षात् स्तूयते। हिरण्यगर्भस्य मातरो मूलशक्तिधाराः
स्तुताः। तत्पिताऽत्र परमात्मा स्तूयते। प्रजापते- प्रजानां स्वामिन्। त्वत्- त्वत्तः। अन्यः-
इतरः। ता तानि। एतानि- इमानि। विश्वा- सर्वाणि। जातानि- उद्भूतानि। न। परि बभूव- परितो
व्याप्तो भवति। यत्कामाः- यदिच्छया। ते- त्वाम्। जुहुमः- आह्वयामः। तत्। नः- अस्माकम्।
अस्तु- भवतु। वयम्। रयीणाम्- दानयोग्यसम्पदाम्। पतयः- स्वामिनः। स्याम- भवेम ॥१०॥